

NYELVHASZNÁLATI MINTÁK BAGODY ANDRÁS LEVELEIBEN¹

TERBE ERIKA

A 16. század közepétől rohamosan terjedő magyar nyelvű írásbeliség és a literátori réteg kialakulásának egymást erősítő folyamatát leginkább az egyes életművek tükrében ismerhetjük meg. A forráskiadási gyakorlat – különösen a történeti szemléletű – sokszor előnyben részesíti a magyar történelem ismert alakjait, ritkábban jelentetik meg kevésbé neves szerzők írásműveit. Nyelvészeti szempontból azonban egyformán értékes mindkét típusú szerző, de főként az általuk leírtak.

A fentebb említett életmű jelen esetben a hátrahagyott iratokat jelenti, amely – a korszak adottságaiból fakadóan – néhány darabtól kezdve akár százas nagyságrendű is lehet. Ez utóbbi a ritkább, ezért különösen értékes a kutató számára, ha efféle forrásra lel.

A Régi Magyar Levéltár sorozat 4. kötetében – Bagody-levelek a 16. századból – példát találunk a szűkebb és a bővebb hagyatéokra is, mivel több szerző levelezésének betűhű forrásközlését tartalmazza. A kötet törzsanyaga Bagody András levelezése, amely a Batthyány-levéltár misszilisei között található (P 1314, no. 1247–1354): 104 db saját, társszerzőként Orosztoni Miklóssal 6 db, Bagody Miklóssal és Magyar Sebestyénnel 1 db magyar nyelvű levele maradt fenn.

A Batthyány-misszilisgyűjtemény több 16. századi Bagody családnevű szerzőt tart számon. A levélírók között Bagody András mellett feltűnik az előbb említett Miklós, Benedek, Balázs és Tamás. Az ő leveleik is bekerültek a kötetbe, 17 db maradt fenn, így összességében 128 misszilist tartalmaz a 4. kötet.

A levelezéssel korábban Abaffy Erzsébet foglalkozott, Sopron megye nyelvéről írt munkájában a Bagody-levelekről is szó esik (1965: 14–15). A misszilisek kiadási munkálatait is ő kezdte el, egy szakszeminárium keretében diákokkal közösen írták át és ellenőrizték az első 80 levelet.

A Bagodyak családi viszonyait elég nehéz kibogozni, ugyanis nem szerepelnek Nagy Iván családtörténeti munkájában, és hiába keressük a Turul kötetekben a nevüket.

Egy-két halvány nyom azért van. Úgy tűnik, a család Zala megyéből származik, Bilkei Irén: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben című munkájának adattára megemlíti Bagodi Miklóst, akinek Mihályházán van birtoka 1545-ben (Bilkei 1997: 21–61). Kempelen Béla: Magyar nemes családok című geneológiájában felbukkan egy késői adat, miszerint a Bagodyak Vas megyei család tagjai, Ferenc és János 1763-ban legfelsőbb helyen is igazolták nemességüket.

Ami a közeli kapcsolatokat illeti, az egyik levélben Bagody András Bagody Miklóst öccseként említi, máshol az öccse haláláról ír (no. 1260, 1349). Úgy sejtem, hogy a

¹ A tanulmány az OTKA K 81537. számú, Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása című pályázat támogatásával készült.

Zala megyei adattárban szereplő Bagody Miklós lehetett az apjuk, azt viszont, hogy az ifjabb Miklós és András milyen rokonságban álltak Benedekkel, Balázssal és Tamással, még nem sikerült kideríteni. Ha valóban testvérek vagy közeli rokonok voltak, akkor nagyon érdekes vizsgálatokat lehetne tenni.

Bagody András leveleinek évköre ugyan 1561-től 1577-ig terjed, de az iratok eloszlása nem egyenletes: van, hogy évente 1-2 levél maradt fenn, vagy egy sem, ugyanakkor 1575-ből 53, 1576-ból 30 db levelet olvashatunk (a társszerzőként írt misszilisekkel együtt).

A levelek keletkezési helye Szalónak (2), Pozsony (3), Németújvár (101); a címzettek Batthyány Ferenc (1), Svetkovics Katalin (6), Sallér Farkas, szalónaki provizor (1), Lencz Kelemen és Kneszits Márton (1), Zrínyi Dorica (1), Batthyány Boldizsár (96).

Bagody András címzettként is megjelenik a Batthyány-levéltár missziliseiben 1575–76 között: Herant Péter pápai kapitány, Mihálházy Margit (vö. Bagody Miklós birtokos Mihálházáján), Pál deák, Szentiványi Bálint és Tarnóczy Andrásné Kerhen Borbála ír levelet Bagodynak. Sajnos nincs átfedés a levélírók és a címzettek között.

A következő tisztázandó kérdés, milyen tisztséget töltött be Bagody András a Batthyány-udvarnál. Az említésekéből, illetve a hozzáírt levelekből azt lehet tudni, hogy 1567-ben balfői udvarbíró (Valhó; Farkasfalva, Vas megye, Németújvártól ÉNy-ra, ma Wolfau), 1575-ben újvári prefektus, illetve németújvári tiszttartó. A Batthyány-levéltár hányatott sorsa (Terbe 2010: 9–13), illetve a 16. századi misszilisek fennmaradásának igencsak esetleges volta miatt elég kockázatos bármilyen következtetést levonni, de a jelek arra utalnak, hogy balfői udvarbíróként a közeli Szalónakon és Németújváron is megfordult, és úgy tűnik, hogy 1575-től mint tiszttartó elsősorban Németújváron működött. Mivel a leveleket *Az Nagyságod szolgálja*-ként írja alá, nem lehet pontosan megállapítani, mikor változott a feladatköre. A praefectus, magyarul birtok/jószágigazgató, más néven udvarbíró, azaz a tiszttartó, latinul provisor, nem tartozott a főúri udvarhoz, hanem a váruradalom legfelsőbb gazdasági tisztségviselője volt. Az ő irányítása alá tartozott az ispán, a sáfár (éléskamra felügyelője), a kulcsár, a majorsági cselédek, pásztorok, erdészek, csőszök stb. Számára mindenképpen előrelépés lehetett a németújvári tiszttartóság, mivel Németújvár volt az uradalom központja. Tisztségénél fogva sok mindenről értesült, sok emberrel érintkezett, gyakorta írásban is. A főúr és az uradalom egyéb személyzete közötti közvetítés is a feladata volt. Írásképe a Svetkovics-levelekből is ismerős, valószínűleg Batthyányné egyik íródeákja is ő volt. Mindezek alapján feltételezhető, hogy mind a szóbeli, mind pedig az írásbeli kommunikációban nagy gyakorlatra tett szert, művelt, iskolázott személy lehetett.

A levelek nagy része mindezeket alátámasztja, következetes helyesírás, gondos fogalmazás jellemzi stílusát. Az írást napi szinten, tudatosan folytató literátorok szövegalkotásában fellelhető bizonytalanságok, nagyobb változatosságot mutató formák nem az írásgyakorlat hiányából fakadnak, hanem az egymás mellett élő, éppen változásban lévő nyelvi jelenségek írásbeli lenyomatai.

Éppen ezért nagyon feltűnő, amikor a megszokott szövegalkotástól eltérő, bizonytalanabb íráskészségről tanúskodó leveleket találunk az aláírásával. A misszilisek paleográfiai vizsgálata alapján sok esetben nem lehet egyértelműen elhatárolni a missziliseket, hiszen a hasonló iskolázottság és a közös hivatali működés közelíti az írások ductusát. Azonban az íráskép és helyesírás összevetése, illetve a „belső” nyelvi

elemzés egyértelműen rávilágít, hogy nem minden levele saját kezű, deákok segítették a munkáját.

A deákok közreműködésére egyébként a levelekben is találunk utalást: „*Ez dologh felol en magam eromest menthem wolna Nagōdhoz meg mondany, de hogj sok dolgajnk wannak Azerth nem mehetthem, Azert az kjwel Irattham Az zo Býzwan es Chjendezssegel meg all nala*” (no. 1307).

A következőkben néhány tipikus példán szeretném bemutatni az árulkodó jeleket.

Ahhoz, hogy az eltéréseket érzékelni tudjuk, Bagody András nyelvhasználatának legfontosabb vonásait kell látnunk. Egy korábbi időszak nyelvéllapotát vizsgálva, mindig felvetődik a „mihez képest” kérdése, vagyis mi legyen a viszonyítási alap. A nyelvtörténeti vizsgálatok közismert fogalma a pótkompetencia, mely a hazai szakirodalomban Forgács Tamás nevéhez kapcsolódik (Forgács 1993–94: 17–23). A pótkompetencia alkalmazása azonban nem minden esetben lehetséges, a Svetkovics-levelek (Terbe 2010) vizsgálatánál például az volt a probléma, hogy a levélírónak a nyelvhasználati sajátosságait nem lehetett meghatározni, mivel egyetlen olyan levél sincs, amelyet saját kezűleg írt volna.

Feltételezve, hogy Bagody András maga írta a levelek jelentős részét, elég jól jellemezhető nyelvhasználata, és ez alapján kialakítható az a bizonyos pótkompetencia. Természetesen erősen korlátozott ez a kompetencia, de arra talán elegendő, hogy meg tudjuk állapítani, az adott levél származhat-e Bagodytól vagy sem.

A levelek feltérképezésénél igyekeztem olyan fogódzókat találni, amelyek egyértelműek, könnyű elhatárolni más jelenségektől, ugyanakkor a szövegalkotás különböző elemeit is érintik. Így például a formulák használata, a helyesírásának jellegzetességei, nyelvjárási jelenségek, néhány gyakran használt szó tipikus előfordulása.

A formulák tekintetében már a kezdetektől fogva következetesség mutatkozik: Az üdvözlés a levelek nagy részében magyar:

1561: *Kegyelmes wram erewkewl walo zolgalatomat ayanlom nagysagodnak*

1562: *Kegyelmes azzonyom Ereke walo zolgalatomat ayanlom N:*

1570: *Nagyssagos wram Erokewalo zolgalatomat ayanlom Nagodnak mynth kegyelmes wramnak*

1575: *Erewkew walo zolgalatomath Jrom Nagodnak mynd kegyelmes wramnak*

Éppen ezért elég feltűnő, ha egy-egy latin nyelvű bevezetőre bukkanunk (pl. no. 1269, 1270, 1272, 1274 stb.)

A zárás mindig magyar, és szinte mindig az *Isten tharchya megh Nags: Jo egessegbe* formulával záródik a levél.

Az aláírás esetében *Az Nags. zolgáya* az általános forma, de néhányszor, és éppen azokban a gyanús levelekben, amelyekben a kézírást nem Bagodynak tulajdonítom, a *N. Zegyn zolgaya*, *Nagod alázatos zolgaya*, *The Nags zolgaya* forma szerepel. Aláírásaként általában a *Bagody András* név olvasható, így amikor ettől eltérő formát látunk – *Baghody*, *Bagodj*, *Baghodj*, *Bagodi*, *Baghogi*, *Bagodi Anhas* –, joggal gyanakodhatunk idegen kéz írására. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a korabeli helyesírásban az *y ~ y ~ i* és bizonyos esetekben a *j* szabadon variálható, egymást helyettesítő betűk. Mégis, ha a levelek többségében a *Bagody* forma szerepel, akkor oda kell figyelni azokra az esetekre, amikor egy variánsa fordul elő.

Bagody első levele, amely 1561-ből marad ránk, még bizonytalanságról árulkodik: a *küld* szót például háromféleképpen írta le: *kewldewttem*, *kýldettem*, *kewlthem*.

Mivel a levelekben gyakran előfordult ez a szó, érdekesnek tartottam a későbbiek során is figyelemmel kísérni ennek a helyesírását: 1562: *kýldettem*, *kýldet wolph*, 1570: *kýldettek wolt*, *kýldeni*; *kuldettwnk*; *kýltek*, 1571: *kýldettem wala*, 1573: *kwldeette*; *kwldethe*; *kwlthem*; 1574: *kwldettem*; *kwltem*; *kwlgyn*.

1574-től megállapodik, általában mellékjel nélküli *w*, *ü* hangértékben, a második szótagban *ö* helyett *e* van a *küldöttem*, *küldjön* szavakban.

Az *ö* hang jelölése egyébként is problematikus, ezért ezt is figyelemmel kísértem, ennek jelölése hogyan alakul. Különösen érdekes volt megfigyelni azokban a szavakban, amelyek gyakran ismétlődtek: *jő*, *között*, *örömet*, *örökké* stb.

Elég vegyes a kép: *erewkewl*, *kewldewttem* (no. 1247), *erewkke*, *pochyetth* (no. 1250), *rowid*, *foleothe*, *Eokys*, *Ewketh*, *eromesth*, *kolchege*, *kibol* (no. 1251), *elew*, *ez elewth* (no. 1252), *mindenrewl*, *elewtes* (no. 1253), *elo*, *eleytol*, *keoz*, *thorwenye* (no. 1258), stb.

Egyedi jelölések is előfordulnak *Eeoreo*, *teorwenyhez* (no. 1267), *Eeorreokwn*, *feleol*, *keozeolyeb* (no. 1268):

Az E/3. sz. *ő* következetesen *ew* formában szerepel.

Jól megfigyelhető a szófüggetlen helyesírás jelensége, amikor egyes szavak írásmódja „beragad”, megragad e korábbi helyesírási formában. Főként a gyakran előforduló szavaknál erős a hagyomány ereje.

Bagody helyesírására nem jellemző a mellékjelezés, ehhez képest meglepő, hogy például a no. 1266–1268. levelek tele vannak mellékjeles betűkkel: *Eeölwthem*, *hoógy*, *Maíthýas*. Itt mindenképpen más missziliskezet kell feltételeznünk.

Ugyanilyen jellegzetesség a betűkettőzés. A levelekben általában nincs ok nélküli mássalhangzó-kettőzés, de például a no. 1251 levélben ezt olvashatjuk: *nagjodnnak*, *bjzonnall*, *polgarrok*, *borrokath*, *volnna*, *mjndjarrasth*, *thuttara*, *zemellje*, *nappjat*, *meg lattni*, *ziksegessek*. Ez a levél sem jellemző Bagodyra.

A no. 1252. és 1253. levelekben figyelhető meg az *l* írott szövegbeli hiánya, másutt ez nem jellemző.² Ezt a két levelet Oroztoni Miklóssal együtt írják Pozsonyból, a levél írásképe alapján erősen gyanítható, hogy Oroztoni írhatta: *wona*, *othalmazam*, *woth*, *kewth*.

Ami a nyelvjárási jelenségeket illeti, az *i* : *ü* váltakozás esetén a labiális *ü* jelenik meg következetesen: *kw wettem*, *kw bochyatta*, *kw mentek*. A no. 1252-es levélben ugyanakkor *zakadek ky*, *ky megyen* formák vannak, ez is azt erősíti, hogy a levelet Oroztoni írhatta, nem Bagody. Máshol az tapasztalható, hogy a mai köznyelvi *ü* helyett *i* van: *zjkseg*, *miwelt*.

² A lektorom hívta fel a figyelmemet arra, hogy célszerű lenne világosan elválasztani a beszélt és az írott nyelvet, és úgy fogalmazni, hogy az *-l* kiesés írott szövegbeli jelölése az, ami nem jellemző Bagody leveleire. Maga a kiesés (valójában sokszor vokalizációs eredetű folyamat) szinte minden beszélt nyelvváltozatnak sajátja lehetett, nyelvjárásoktól függetlenül. A kiesés jelölése viszont egyáltalán nem számított normatívnak az írnoki nyelvváltozatokban. – Véleményét elfogadom.

Az *e* : *ö* pár esetében néhol az illabiális alak jelenik meg: *kenyergek, terekek, tertenjk, kelcheget, hetfen, rewid, feldett, jewek, erekség*.³

Az *i* : *e* esetében a mai köznyelvi *i* helyett az *e* szerepel az *esmerj, werazyak* szavakban.

Az *i* (*i*) : *é* esetében: *zoletotak, epethwnk, kewan, esztendeeg, iwtteegh*.

Ezek a nyelvjárási jelenségek kevés kivétellel nem mutatnak eltérést a gyanús levelekben sem, tehát helyettes is hasonló nyelvjárást beszélhetett.

Összességében úgy látom, hogy aki Bagody mellett írkokoskodott, erőteljesen törekedett arra, hogy kövesse azt a hagyományt, amelyet Bagody András teremtett. A formulák tekintetében alig venni észre különbséget, a legárukodóbb a helyesírás, itt jönnek ki leginkább a különbségek.

A levelek formai sajátosságai mellett érdemes a szerző stílusát, szövegalkotását is vizsgálni. Az egyes események leírása a korábban emlegetett kiforrott, igényes fogalmazást támasztja alá.

Bagody öntudatáról árulkodik az az 1570-es levél, amelyben Batthyány Boldizsár számon kéri egy késve küldött levél miatt: *Azért kenyergek nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak, hogy reám ne nehezellen, érte, mert az Isten tudja, hogy nem vagyok afféle ember, hogy nagyságod ellen vétenék, de inkább nagyságodnak szolgálni akarok mint kegyelmes uramnak.* (no. 1250)

Bepillantást kaphatunk abba is, hogyan terjedt a pletyka a 16. század vége felé: *A velencések (velenceiek) felől semmi bizonyos hírt egyebet nem írhatunk, hanem amint ez előtt is megírtuk volt nagyságodnak, Cipriát megvették és Kandiát [Kréta] köz hírrel azt is beszéllek, hogy az terekek onnet az hathbol 35 ezer ember orrot és tizenkét fő urat fogva küldtek volna terek császárnak az terekek de ez innét az végbeli terekektől támadott az hír.* (no. 1253)

Olvashatunk betegségekről is, mint például a német sáfár esetéről: *Az német sáfár állapotja felől azt írhatom, nagyságodnak, hogy zab vetni küldtettem volt, kű az vidékre, ű oda sem ment, hanem az falun annyira itt hogy megbetegedett, szekéren hozták be. Immár mastan halálra fekszik, minden éjjel verrasztják. Azt nem tudom, hogy mitől vagy, ha az feldet nem szokta avagy az itt való bort, de mitől fogva itt vagy, immár harmadik betegsége ez. Azért ennek semmi hasznát nem vehetjük.* (no. 1264)

Több levél szól a hatékony hivatali ügyintézés korabeli eszközeiről. Itt például egy peres ügy miatt comissáriusokat, hatósági megbízottakat várnak Kőszegre. Kéri Batthyány Boldizsárt, hogy legyen ott személyesen, vagy küldjön maga helyett valakit, *oly embert, ki az dolgot dirigállja, jó módon, és visellje gondját és nagyságod megírhatja nekik minő dologban vagy mostan nagyságod foglalatoss és azokért nem lehet nagyságod velük szemben. Azt is nagyságod tudja, hogy az nagyságod költsége fejében jöttek, ide alá, hogy nagyságodnak jó volna valami kevés ajándékkal őket meg látni, úgy mint 40 avagy 50 forintot. Mert afféle emberek az ajándékot erőmest elveszik, netalán ezúttal*

³ Lektorom felvetésére, miszerint ez az érdekes együttállás mivel magyarázható, nem tudok egyértelmű választ adni. Úgy tűnik, hogy a deák saját nyelvváltozata keveredik egy helyi nyelvhasználati törekvéssel, ennek köszönhető ez a helyzet. Az írkok normakövetésnek egyéb megnyilvánulásait egy részletes vizsgálat tudja majd feltárni.

nagyságodnak nagyobb dologban lesznek szükségesek ők is. Tudom, hogy erőmesben szolgálnak az udvarbírónál. (no. 1251)

A példák és részletek sorát folytathatnám még sokáig. A levelezés mind nyelvészeti, mind pedig művelődéstörténeti szempontból is érdekes anyag. Az irategyüttes közreadása jól kiegészíti a Batthyány-levéltár missziliseinek körét. A korábbi kötetekkel (Abaffy 1968; Terbe 2010) együtt most már 300-400 levél lesz elérhető ebből az anyagból. A levelek segítségével árnyaltabb képet lehet rajzolni a nyugat-dunántúli, ma már jórészt német nyelvterületre eső vidék 16. századi nyelvi állapotáról.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár OL P 1314. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Missiles. no. 1247–1354, 1376–1389.

HIVATKOZÁSOK

E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai.
E. Abaffy Erzsébet 1968: *Dunántúli misszilisek a XVI. századból*, MNyTK. **121**, Budapest.

Bilkei Irén 1997: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben. in Káli Csaba szerk.: *Zalai történeti tanulmányok* (Zalai Gyűjtemény **42.**), Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 21–61.

Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* **XXXV**, 17–23.

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*, Arcanum CD-ROM.

Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedéki táblákkal*, Arcanum CD-ROM.

Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei (1538–1575)* (Régi Magyar Levéltár **3.**), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, 1883–1950. Arcanum CD-ROM.